
Eörsi 100/30, avagy 'Hüperión sorsa' **Egy nyugalmas sziget a vakhittól a meghasonlásig:** **Eörsi Gyula a skandináv jogról** **Benke József***

A világhírű magyar magánjogászprofesszor, Eörsi Gyula életútja egy évszázaddal ezelőtt kezdődött, és három évtizeddel ezelőtt ért véget a zseniális elmét megtámadó *morbus Alzheimer* által okozott, rendkívül szomorú és fájdalmas körülmények között. Életműve termékenységét, minőségét és hatását tekintve Eörsi korának egyik legnagyobb hatású magánjogász oktatója, kutatója és kodifikátora volt nemcsak hazai viszonylatban, hanem a jogegységesítés nemzetközi porondján is. Ez a jubileumi írás Eörsi egy olyan könyvét elemzi, amely úgy tűnik, megszabadult a kommunista ideológiai ama 'kényszerzubbonyától', melyet pályája kezdetén önként vett fel, de amely végül talán romba döntötte életét. A könyv, melyről különös módon soha nem született érdemi recenzió, 1974-ben jelent meg „A skandináv jogról és jogtudományról” címmel.

Kulcsszavak: Skandináv jogi realizmus — szerződési jog — deliktális felelősség — biztosítás — Eörsi Gyula szellemi öröksége — jogelmélet és jogösszehasonlítás

Eörsi-Jubilee 100/30, or 'The Fate of Hyperion': An Island of Serenity en Route from Blind Faith to Breach with Himself: Gyula Eörsi on Scandinavian Law.

The *vita* of the world-renowned Hungarian professor of Private Law, *Gyula Eörsi* began a century, and ended three decades ago in the extremely sad and painful circumstances of *morbus Alzheimer* attacking the mind of a genius. In terms of the productivity, quality, and impact of his *œuvre*, Eörsi was one of the greatest teachers, researchers, and codifiers of private law of his age, not only in the domestic context but also on the international stage of legal unification (Chairmanship of the UN Diplomatic Conference that created the CISG). This Jubilee Paper analyses a book by Eörsi that seems to be free of the communist ideological 'straitjacket' that he voluntarily put on at the beginning of his career, but which ultimately may have ruined his life. This book, which have peculiarly never been reviewed, was published in 1974 in Hungarian language "*On Scandinavian Law and Jurisprudence*".

Keywords: Scandinavian legal realism — contract law — delictual liability — insurance — intellectual heritage of Gyula Eörsi — legal theory and comparative law

<https://doi.org/10.32980/MJSz.2023.3.7>

* Habilitált egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem, Polgári Jogi Tanszék, az MTA doktora;
<https://orcid.org/0000-0003-4085-8821>.

„Az ember legkihívóbb riválisa saját
ifjúkori énje.”
EÖRSI Gyula¹

„Ihr wandelt droben im Licht
Auf weichem Boden, selige Genien! [...]
Schicksallos, wie der schlafende
Säugling, atmen die Himmlischen [...]
Doch uns ist gegeben,
Auf keiner Stätte zu ruhn.”
HÖLDERLIN, Friedrich: *Hyperions
Schicksalslied*²

1. Felvillanások prolókus gyanánt

„Fent a fényben puha földön jártok, áldott Szellemek, [...] Sorstalan, mint szendergő kised, pihegnek az Égiek, [...] míg nekünk adatott nem pihennünk sehol [...]”³ – írja Hölderlin a „*Hüperiön sorsdala*” c. versében, amelyet híres antológiájában Szerb Antal a „*Halandók*” c. fejezet nyitó verseként ajánl. Hésziodosz mintegy 2700 évvel ezelőtt *Theogóniájában* ekként állít isteni családfát: *Gaia*, a „szélesmellű Föld, mindenek biztos alapja” születéséről tudósít, aki „először méltó párját hozta világra, csillagos Égboltot”, *Uranoszt*. Gaia „szülte [...] Uranosz ágyán [...] fenséges Hüperiónt”,⁴ kinek neve – *Ἵπερίων* – annyit tesz: „a Fentvaló”. Titán ő, a mitológiai Fény titánja. Hölderlin *Hyperion-regényét* Babits irodalomtörténete „Az olümposzi virágkertészet” c. fejezetben úgy jellemzi, mint a szerző életében is eluralkodó meghasonlás monológját, mely a „szenvedés, a hiány költészete”.⁵ Keats „*Hyperion*”-ja – Vas István remek fordításában – hideglelésszerű pontossággal ábrázolja a Hölderlin-versben feszülő Hüperiön-sorsot, melyben kényszerűen egyesül a sorstalan Égi Szellem és a terhek alatt roskadozó halandók végzete:

„A vad titánok bújva vagy bilincsben
Sóhajtoznak a tünt uralomért, [...]
Az egész mammut-fajzatban csak egy volt,
Ki megtartotta felségét, hatalmát:
Hyperion tündöklött tüzkorongján,
[...] de félt már;
Mert mint halandót baljós jel ijeszt
És megzavar – úgy borzongatta őt,
[...] óriás ideghez mért rettenet [...]”⁶

¹ EÖRSI Gyula: *Összehasonlító polgári jog. (Jogtípusok, jogcsoportok és a jogfejlődés útjai a polgári jogban)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975, 26.

² Ld. SZERB Antal: *Száz vers*. 5. kiadás, Magvető, Budapest, 2020, 114.

³ Az idézett töredéksorok saját fordításomban szerepelnek. A Szerb-antológia *Képes Géza* műfordítását hozza.

⁴ HÉSZIODOSZ: *Istenek születése. Munkák és napok*. (Ford. Trencsényi-Waldapfel Imre). Magyar Helikon, Budapest, 1974, 8.

⁵ BABITS Mihály: *Az európai irodalom története*. Európa, Budapest, 1957. 269–270.

⁶ KEATS, John: *Hyperion* (Ford. Vas István). in: *Shelley és Keats versei*. (szerk.: Ferencz Győző), Sziget, Budapest, 2000, 146–174.

Eörsi Gyula pályafutása egy évszázada kezdődött és három évtizede megrendítő, hovatovább pokolinak tűnő körülmények között zárult. Szakmai életútja termékenysége, minősége és hatása alapján Eörsi egyike volt a „fentvaló” oktató-kutató-kodifikáló jogtudósoknak, de nemcsak a hazai – Pilinszkyvel élve – „ólnál is szűkösebb”⁷ keretek között, hanem a „nemzetközi jogegységesítés színpadán”⁸ is, amely éppenséggel annak a „nyugati” világnak volt a legfőbb manifesztuma, melyet a kiemelkedő pálya első évtizedeiben a szerző még olyan megvetéssel állított a kor ideológiai béklyóitól többségében szenvedő olvasói elé, amely a szerző esetében nem annyira a húszas évei végén járó fiatalember lobbanékony idealizmusából fakadhatott, hanem a zenithez vezető út első lépcsőfokain már túlhaladott jogtudós belső meggyőződéséből. A már keletkezésükkor meghatározó, napjainkra pedig jogtörténeti értelemben is jelentőssé vált monográfiáinak⁹ programadó bevezetői ezt kétséget kizáróan alátámasztják, hasonlóan a témakifejtés számos részletéhez. Ezek alapján világos: a zsargon felmondása *nem* csupán szenttelen, „kényszerűen felvett mimikri”¹⁰ volt.

Grosschmid az 1895-ben – Szladits-csal együtt – *sub auspiciis Regis* doktorrá avatott,¹¹ későbbi pénzügyminiszter *Hegedüs Lórántot* idézi: „A negyvennyolcas események annyira kettévágták a régi Magyarországot s az új Magyarországot, hogy az árok két partján állva *egyik sem ismer a másikban önmagára.*”¹² Miféle *tensio* érvényesülhet ugyanakkor azon életút során, amelyet *két* szakadék – az államosítás és a privatizáció (*Vékás*¹³) – tépett nem *kettő*, hanem *három* darabra? Míg ugyanis a régi iskola tanulóévei és a meggyőző 'szárnypróbálgatások'¹⁴ a II. világháború, a holokauszt és a zavaros átmenet éveire (1941–1947) estek, addig az alkotó évtizedek (1948–1985) a változóan szorosra gombolt „ideológiai kényszerzubbonyban”¹⁵ teltek el, hogy aztán a harmadik szakaszt (1989 után) a feltehetően az e feszítőerő miatt

⁷ PILINSZKY János: *Elég, Nők Lapja*, 1971. nov. 20. 13. [Repr. in: *Pilinszky János összes versei*. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2011] Forrás: Digitális Irodalmi Akadémia https://reader.dia.hu/document/Pilinszky_Janos-Pilinszky_Janos-osszes_versei-11 [2022. szept. 13.]

⁸ Ld. a hasonló című fejezetben *Vékás Lajos* értékelő sorait Eörsinek a nemzetközi vételi jogi egyezményt megalkotó diplomáciai konferencia elnökeként végzett, tartalmilag is meghatározó, múlthatatlan és szellemileg aligha meghaladható tevékenységéről. *VÉKÁS Lajos: Fejezetek a magyar magánjogtudomány történetéből*. HVG Orac, Budapest, 2019, 151.

⁹ Eörsi politikai ideológiai gondolkodásának ívét az 1950-es évek elejétől az 1970-es évek hajnaláig tartó két évtized alatt véleményem szerint jól illusztrálják a következő monográfiái: EÖRSI Gyula: *A tulajdonjog fejlődése. A kapitalizmus tulajdonjoga*. I–II. kötet, Jogi és Államigazgatási Kiadó, Budapest, 1951; EÖRSI Gyula: *Az amerikai igazságszolgáltatás*. Jogi és Államigazgatási Kiadó, Budapest, 1953; EÖRSI Gyula: *A tervszerződések*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1957; EÖRSI Gyula: *A jogi felelősség alapproblémái. A polgári jogi felelősség*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961; EÖRSI Gyula: *A szocialista polgári jog alapproblémái*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965; EÖRSI Gyula: *A gazdaságirányítás új rendszerére áttérés jogáról*. KJK, Budapest, 1968.

¹⁰ VÉKÁS: *Fejezetek...*, 11.

¹¹ Vasárnapi Ujság, 1895. október 30.

¹² GROSSCHMID Béni: *Werbőczy és az angol jog*. Franklin, Budapest, 1928, 430. Idézi: VÉKÁS: *Fejezetek...*, 133. o. 2. lábj.

¹³ VÉKÁS: *Fejezetek...*, 133.

¹⁴ EÖRSI Gyula: *A tulajdonátszállás kérdéséről*. Légrádi, Budapest, 1947. Repr. in: *Eörsi Gyula emlékkönyv (1922–2002)* (szerk.: Sárközy Tamás – Vékás Lajos), HVG Orac, Budapest, 2002, 277–420.

¹⁵ VÉKÁS Lajos: Eörsi Gyula: a professzor és a jogtudós 1922–1992. *Jogtudományi Közöny* 2017/10., 421–430, 421.

elhatalmasodó szellemi hanyatlás (1985-től az *Alzheimer-kór*) már ne is tegye érzékelhetővé. Az „önmagunkra ismerés” (*Hegedüs*, ld. fent) hiányában bekövetkező meghasonlást jól érzékelteti Eörsi vallomása: „Az ember legkihívóbb riválisa saját ifjúkori énje”.¹⁶ Fivére, a Kossuth- és József Attila-díjas író, költő, műfordító *Eörsi István* (1931–2005) nyílt őszinteséggel emlékezik a magasság és mélység, a világosság és sötétség keresztútján végigfutott Hüperion-életút tragikus befejezésére:

„Meggyőződésem, hogy tulajdon bátyám is, a budapesti tudományegyetem egykori rektora, geopolitikai zónánknak a 60-as, 70-es években elismerten legtehetségesebb elméleti jogásza, akit Thomas Mannon és Babitsón iskolázott irodalmi műveltsége és kiemelkedő intelligenciája ellenére még a Dubcekék (sic!) ellen felvonuló tankok dübörgése sem ébresztett fel ideológiai narkózisából ('A Szovjetunióknak lényegében mindig igaza van'), és most ingét tépdesve, félszavakat motyogva kacsázik fel-le pokolként funkcionáló lakásának régi díszletei között, azért, legalábbis részben azért lett az Alzheimer-kór zsákmánya, mert csak így szabadulhatott meg attól az egyre gyötrőbb ellentmondástól, mely a hit akarása és szaporodó tapasztalatai között feszült. Ennek a betegségnek – az agysejtek rohamos tempójú elhalásának – ugyanis, laikus feltételezésem szerint, pszichológiai okai is lehetnek. Primitíven kifejezve: inkább felejt az, akár végzetes betegség árán is, akinek elemi lelki érdeke felejteni, mint az, aki organikus kapcsolatokat tart fent a múltjával.”¹⁷

Az egykori lángelmén eluralkodó – s másutt még fájdalmasabb tényszerűséggel az öcs által megfestett,¹⁸ ezért kegyeleti okból itt nem idézett – káosszal kapcsolatban csak remélhető, hogy: „Mosolyokból és érintésekből is áthatolt valami a vastag, hideg burkon.”¹⁹

A második időszakban megjelent, lenyűgöző mértékű és színvonalú monografikus életműnek azonban – véleményem szerint – van egy olyan darabja, amely üdítően szabadnak látszik azoktól az ideológiai erőktől, amelyek a jogtudóست egy évtizeddel később a felejtés keresztjére szegezték: „*A skandináv jogról és jogtudományról*” című, 1974-ben megjelent kötet, amelyben az olvasó elé áll a holderlini értelemben sorstalan, a végzet terheivel dacolni *ezúttal nem* kénytelen Hüperion. S miről lenne méltóbb a kettős évforduló alkalmával megemlékezni, ha nem arról a múról, amely mentnek látszik minden olyan, a „titkos féreg fogával rágó”²⁰ *vinculumtól*, mely Keats-szel élve „*óriás ideghez mért rettenet által gyötör*”²¹?

2. A skandináv jogokról való gondolkodás elindulása: Eörsi mint pionír (nem szovjet értelemben)

A skandináv országok *egységként* való kezelése, valamint *ekként* a kultúrájuk és gazdálkodásuk iránti köznapi és tudományos érdeklődés hazánkban a tudományos

¹⁶ EÖRSI: *Összehasonlító...*, 26.

¹⁷ EÖRSI István: *Időm Gombrowiczsal*. Pesti Szalon, Budapest, 1994, 58–59.

¹⁸ Ld. EÖRSI István: i. m. 188–189.

¹⁹ Idézet: EÖRSI István: i. m. 189.

²⁰ Ld. PETŐFI Sándor: *Egy gondolat bánt engemet...* Pest, 1846. december.

²¹ Az angol eredetiben: „[...] horrors, portion'd to a giant nerve, / Oft made Hyperion ache.”

szakirodalom,²² a lexikonirodalom²³ és a napi sajtó²⁴ tanúsága szerint az 1860-as években kezdett szárba szökkenni, s hasonlóan korai megnyilvánulásait találni a *jogrendszer* iránt való érdeklődésnek is.

A magyarországi *jogi skandinavisztika* gyökerei között említést érdemel, hogy Tóth Lőrinc 1860-ban megtartott, *összehasonlító öröklési jogi* tárgyú akadémiai rendes tagi székfoglalóját már a „scandináv (*sic!*) jog”-ról szóló megállapításokkal zárta.²⁵ A székfoglaló nyomán Bozóky Alajos kötelesrészről 1874-ben írott pályaműve²⁶ ugyancsak érinti a skandináv jogokat. Paul Gide párizsi romanista – Tóth Lőrinc fordításában 1886-ban megjelent – műve terjedelmes fejezetben vizsgálja a *skandináv nők magánjogi helyzetét*.²⁷ A skandináv országok közötti *jogegységesítő együttműködés*²⁸ az 1880-as években pl. Dell'Adami Rezső²⁹ figyelmét keltette fel, s ugyancsak figyelemre méltó, hogy a téma nem volt megkerülhető Bozóky Géza 1926-ban megjelent *összehasonlító váltójogi* munkájában sem.³⁰ Ezek után már nem különös, hogy Szladits híres magánjogtörténeti összefoglalójában³¹ „*skandináv jogvidék*”-ről értekezik, s ugyancsak érdekes, hogy a dán jogi kultúra civilizációs összefüggéseiről az 1930-as évek végén az erdélyi sajtóban megjelent cikksorozat³² szerzője id. Vékás Lajos volt.

²² Ld. pl. GEBER ... (n.a.) *Orvosi Hetilap* 1875. évi 45. számában, november 7-én megjelent tárcáját „*Úti emlékek a skandináv félszigeten ez év nyarán tett kirándulásomból*” címmel, amely az orvostársadalom számára hasznosítható ismeretek összefoglalását adja. Ld. még a *Petőfi-Társaság heti közlönye*, a *Koszorú* 1884. évi 22. számában „*Skandináv pikantériák*” címmel *sine nomine* megjelent írást (348sk. o.). Az *Egyetemes Philológiai Közöny* 1886. évi, 10. évfolyamában (640. o.) külön tétel a skandináv irodalomról szóló filológia, mely ebben az évben kiemelte MELTZL Hugó monográfiáját, mely

„*Palaeographiai és szövegkritikai észrevételek az Eddához ...*” címmel Kolozsvárt jelent meg 1885-ben.

²³ Ld. pl. *sub verbo* (s.v.) „*ó-skandináv irodalom*”, in: Magyar Lexikon XIII. kötet, Wilckens & Waidl, Budapest, 1883 (alább ld.: M.L.), 256; s.v. „*skandinávizmus*” | „*skandináv nyelv és irodalom*”, in: M.L. XIV. kötet, 597;

²⁴ Ld. pl. a *Pesti Napló* 1862. november 19-én, szerdán megjelent lapszámának címlapján szedett cikkét „*A skandináv szövetség tagja*” címmel.

²⁵ TÓTH LŐRINC: A magyar örökösödési jog szelleme és alapelvei más jogokkal összehasonlítva (folytatás). *Magyar Akadémiai Értesítő* 1860., 405–455, 454–455.

²⁶ BOZÓKY ALAJOS: *A köteles részről*. Hügel, Nagyvárad, 1874, 143.

²⁷ GIDE PÁL: *A nők joga. Tanulmány a nő magánjogi helyzetéről a régi és új jogban*. 2. kiadás, II. kötet, MTA, Budapest, 1886. 1–21.

²⁸ VÖ. EÖRSI GYULA: *A skandináv jogról és jogtudományról*. MTA ÁJTI, Budapest, 1974, 25–27.

²⁹ DELL'ADAMI REZSŐ: Ausztria és külföld. Skandinavia. *A jog* 1887/15., 131–132.

³⁰ Pl. az *összehasonlító váltójog* körében ld. Bozóky Géza: *Magyar váltójog különös tekintettel a Hágai Nemzetközi Váltójogi Egyezményre és a külföldi váltójogokra*. II. kötet, Danubia, Pécs, 1926, 377. o. 3. láb.; 405. o. 20. láb. és 581. o. 3. láb.

³¹ SZLADITS KÁROLY: *A magánjog fogalma, fejlődése és tudománya*, in: *Magyar magánjog* (főszerk.: Szladits Károly), I. kötet, Grill, Budapest, 1941, 42–105, 60–61.

³² Ld. pl. *Keleti Újság* 1938/148., 7; uott. 152. szám, 2; 158. szám, 5; 163. szám, 6; 166. szám, 6; 175. szám, 6; *Magyar Nép* 18. évf. (1938): júl. 16, 518sk; júl. 23, 538sk; júl. 30, 558sk; aug. 6, 585sk; aug. 13, 609; szept. 3, 667; szept. 17, 707sk.

A skandináv *jogbölcselet* hazai „szárnyalása” szakaszokra osztható: az 1970-es évek elején még csupán *recenziók*³³ és *szöveggyűjtemények*³⁴ jelentek meg zömmel *Varga Csabától*, s ez a tendencia a 2000-es évek elejéig folytatódott (*Sajó András*,³⁵ *Visegrády Anta*³⁶). A *nem monografikus* publikációk megjelenése is az 1970-es évekre tehető (Varga,³⁷ *Visegrády*³⁸), hasonlóan a skandináv jog és jogi gondolkodás *monografikus* szintű elemzéséhez a jogbölcselet és a komparatiztika oldaláról (erről később). Sajátosan jelentős eredmény ugyancsak az 1970-es (1980-as) évekből, hogy a hazai jogbölcseleti gondolkodásnak (Varga³⁹) sikerült *magába a skandináv jogfilozófiai kutatásba* is beágyazódnia.

A magyar „jogi skandinavisztikai” kutatások láthatóan igen nagy múltra tekintenek vissza, és tematikusan is meglehetősen szerteágazók.⁴⁰ A hazai jogtudomány e speciális szegmentumában is van olyan eredmény, mely a Jubiláns

³³ Számos egyéb mellett ld. pl. VARGA Csaba (rec.), Jacob W. F. Sundberg: Kontinentális jog, angolszász jog és a skandináv jogrendszerek, *Jogi Tudósító: A nemzetközi sajtóból* 1971/3–4., 19–21; VARGA Csaba (rec.), Stig Jørgensen: Law and Society (Aarhus: Akademisk Boghandel 1971), *Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae* 1973/1–2., 238–239; VARGA Csaba (rec.), Stig Strömholm: A jogelméleti gondolkodás helyzete Svédországban, *Jogi Tudósító: A nemzetközi sajtóból* 1977/13–14., 4–7; VARGA Csaba (rec.), Aulis Aarnio: Szükséges-e elmélet a jog gyakorlati kutatásához? *Jogi Tudósító: A nemzetközi sajtóból* 1979/5–7., 23–24.

³⁴ Ld. pl. HÄGERSTRÖM, Axel: A jog alapvető problémáiról. in: *Modern polgári jogelméleti tanulmányok* (szerk.: Varga Csaba), MTA ÁJTI, Budapest, 1977, 95–112; LUNDSTEDT, Anders Vilhelm: Az újragondolt jogi gondolkodás. in: uott., 113–128.

³⁵ Ld. pl. SAJÓ András (rec.), Aulis Aarnio: Denkweisen der Rechtswissenschaft. *Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae* 1982/1–2., 245–247.

³⁶ VISEGRÁDY Antal (szerk.), *Scandinavian Legal Realism – Skandináv jogi realizmus*. SZIT, Budapest, 2003.

³⁷ Ld. pl. VARGA Csaba: A jog és a társadalom néhány kérdése – skandináv megvilágításban. *Állam- és Jogtudomány* 1977/1., 178–187.

³⁸ Ld. VISEGRÁDY Antal: A skandináv jogi realizmus helye és szerepe a nordikus jogelméletben. *Magyar Jog* 1998/10., 585–589; VISEGRÁDY Antal – CSIZMADIA Tamás: Az Y séma a skandináv jogi gondolkodásban. *Jura* 2003/2., 163–171; VISEGRÁDY Antal: *Jogi kultúra, jogelmélet, joggyakorlat*. Aula, Budapest, 2003. 47–55 („A XX. századi skandináv jogelmélet”); VISEGRÁDY Antal – CSIZMADIA Tamás: Hans Kelsen és a skandináv jogelmélet. *Világosság* 2005/11., 89–96; VISEGRÁDY Antal: *A skandináv jogelmélet kialakulása és fejlődése*. in: *Jogelmélet és önreflexió* (szerk.: Nagy Tamás – Nagy Zsolt), Pólay Alapítvány, Szeged, 2007, 213–219; VISEGRÁDY Antal: *A skandináv jogok*. in: *Betekintés a jogrendszerek világába* (szerk.: Badó Attila – Bencze Mátyás) Studio Batiq, Szeged, 2007, 180–189.

³⁹ VARGA, Csaba: Utopi og Kodifikation. Utopier om rationalitet under udviklingen af kodifikationsideen, *Retfaerd: Nordic Journal of Law and Justice* 1978/8., 72–85 (repr. in: VARGA, Csaba: *Rechtsphilosophische Aufsätze*. ELTE, Budapest, 1994, 61–74); VARGA, Csaba: Rationalitet och rättens objektivering. Rationaliteten och dess plats i den sociala och den juridiska utvecklingen. in: *Rationalitet i rättssystemet* (szerk.: Ulla Bondeson), Liber, Stockholm, 1979. 84–103 (repr. in: VARGA, *Rechtsphilosophische Aufsätze*, 38–60.); JØRGENSEN, Stig – PÖYHÖNEN, Yuha – VARGA, Csaba (eds.): *Tradition and Progress in Modern Legal Cultures / Tradition und Fortschritt in der modernen Rechtskulturen: Proceedings of the 11th World Congress in Philosophy of Law and Social Philosophy in Helsinki*, 1983. Steiner, Wiesbaden, 1985; VARGA, Csaba: The Dilemma of Enforcing the Law. in: *Rechtsnorm und Rechtswirklichkeit. Festschrift für Werner Krawietz zum 60. Geburtstag* (szerk.: Aulis Aarnio et al.), Duncker & Humblot, Berlin, 1993, 427–435.

⁴⁰ A fentiek alapján különös Trócsányi 1988-ban (!) írt *Konferenzberichtje*, melyben mintegy felvezetőként megjegyzi: „az északi államok joga nem eléggé ismert hazánkban, és ezért különös érdeklődésre tarthatott számot az a két előadás, amelyet *Eivind Smith*, az oslói egyetem professzora tartott 1987. március 31-én az Állam- és Jogtudományi Intézetben, illetve 1987. április 1-jén a pécsi egyetem jogtudományi karán.” Ld. TRÓCSÁNYI László: Előadások a skandináv jog köréből. *Jogtudományi Közöny* 1988/2., 103.

jogtudomány iránti érzék(enység)ét dicséri. Az *első* magyar *monografikus* mű, amelynek tárgya a skandináv jog és jogtudomány – kisebb részben *bölcséleti*, nagyjából *összehasonlító magánjogi* szempontú – összefoglalása volt, Eörsi Gyula nevéhez fűződik: „*A skandináv jogról és jogtudományról*” címmel 1974-ben Budapesten megjelent monográfia a tárgya e tanulmányának, amit (*quelle coincidence!*) egy, a szerző által „őszinte barátsággal Szotáczy Mihálynak” dedikált példányból ismertem meg.

3. Eörsi Gyula a skandináv jogról és jogtudományról

3.1. Általános kérdések 1. Eörsi Gyula jubileumi tanulmányom tárgyává tett *libellusa* véleményem szerint azért alkalmas a jubileum alkalmából közzeendő gyűjteményes műben való megjelenésre, mert nem kevesebbet bizonyít, mint azt, hogy a szerző az 1970-es évek első harmadának végére az ideológiai megkötöttség bilincseinek szorítását nem csak meglazította, hanem e béklyókat talán le is rázta magáról. Ezt támasztja alá az obligát frázisok kerülése, a kritikus összehasonlításra *sine fine* idézett szovjet-kommunista „alpművek” hivatkozásának mellőzése (mind a szövegből, mind az apparátusból⁴¹), valamint a hazai jogi viszonyokhoz való realista hozzáállás mellett annak *expressis verbis* kilátásba helyezése, hogy a fejlett tőkés országok bizonyos jogi megoldásai még ösztönzőleg is hathatnak a magyar szocialista polgári jogi gondolkodásra (ld. pl. 97. o.).

2. A kötet *három részből áll* (zárójelben a kötet oldalszámait). Az *I. rész* (11–43) jogelméleti (skandináv jogi realizmus: 11–17; jogforrástan: 17–23) és közjogi (törvényhozás: 23–30; bíróságok: 30–43) tárgyú fejezeteket tartalmaz.

A *II. rész* (44–100) címe: „*Szerződés, felelősség, biztosítás*”. A *kötelmi jogi* fejezet (44–71) 8 alfejezetre oszlik, címük: Alapvonalak (44); Szerződés-modell és szerződéstípus (44–46); Kockázatmegosztás vagy „mindent vagy semmit” (46–53); Kontraktuális felelősség (53–59); Szerződéskötés (59–63); Standardizált szerződések (63–65); Specifikumok a standardizált szerződések körében (65–69); Fogyasztóvédelem (69–71). A *felelősség- és biztosítási jogi* fejezet (71–100) 10 alfejezetre tagolt: Felelősség (71–77); A biztosítás hatása a felelősségre (77–80); Nem biztosítani: gondatlanság (80–81); Károkozóvédelem (81–85); Fizessen a biztosító! (85–88); Kivételek (88–90); Felelősségpótló biztosítás (90–91); Átfogó reformelgondolások (91–94); Egy induktív módszerű elgondolás (94–97); Hazai problémák (97–100).

A mű *III. részének* (101–114) címe „*A skandináv jogok jellegzetességei, és helyük a jogok rendszerében*”. E rész 4 alfejezete: A skandináv jogok és jogtudomány jellegzetes sajátosságai (101–107); Vita a skandináv jogok helyéről (107–108); A fejlődésment alapvető vonásai (109–110); Külföldi hatások (110–114).⁴²

⁴¹ A szerző műve apparátusában az idézett művek jegyzéke (115–119) szerint a „fejlett tőkés országok” szerzőinek 1952–1973 között angol, német és francia nyelven megjelent munkáira hivatkozik. Az egyetlen kivétel: PESCHKA Vilmos munkája: *A modern jogfilozófia alapproblémái*. Gondolat, Budapest, 1972.

⁴² A III. rész előrevetíti az egy évvel később megjelent komparatistikai *opus magnumot* is, amelyben e kutatás izgalmas eredményei azonban csak bűvópatakként kerülnek a felszínre, nem önálló fejezetben... Zavarba ejtő bőség! Vö. EÖRSI: *Összehasonlító polgári jog*. (Angol nyelven: EÖRSI, Gyula: *Comparative*

3. A kötet mindössze másfél oldalas (9–10) bevezetése több olyan *módszertani* megjegyzést tartalmaz, amelyet – *mutatis mutandis* – ma is (sőt, ma talán különösen!) megszívlelendőnek tartok. Először is a stílus választékos, de mindenekelőtt pontos, és: rövid! Cicerói (vagy Pascali?) értelemben véve ugyanis a szerző rendelkezésére álló idő és az írott mű hossza – különös módon – fordítottan arányos egymással. Mintha Eörsinek rengeteg ideje lett volna. Ez azonban, legalábbis *oeuvre*-jét szemlélve, kizárható. A képlet e jelenséget magyarázó, harmadik eleme: az *elme gyorsasága*. Eörsi ezek szerint rövid idő alatt – *háromhónapos* svédországi egyetemi meghívás – is képes volt pontosan és kimerítően elemezni, és eredményeit röviden leírni. Az üdvös tömörség mindenhol jellemzi a munkát. Ezeken túlmenően szeretnék itt idézni néhány olyan mondatot a Bevezetésből, amelyet a szerző műve kritikájaként vetít előre, s amely rávilágít a tudományos gondolkodás alapvető követelményeire is:

„A szerző nem lett három hónap alatt a skandináv jogok szakértője. [...] csak idegennyelvű publikációkra voltunk utalva, elsősorban a Scandinavian Studies in Law c. kitűnő évkönyvek⁴³ 17 kötetére. Bármilyen igényesek is ezek a publikációk, nem feltétlenül reprezentálják a jogot és jogtudományt, hiszen a kiválasztás fő szempontja óhatatlanul az, hogy mi tarthat érdeklődésre számot külföldön. Ilyen körülmények között bizonyára figyelmen kívül maradnak lényeges munkák, és előfordulhat, hogy egy-egy szerző saját véleménye úgy jelentkezik, mint 'a' skandináv felfogás. [...] a bírósági gyakorlat idegen nyelven nincs publikálva, [s ez] néha megnehezíti annak megítélését, hogy a tudományos fejtegetések mennyiben felelnek meg a bírósági gyakorlatnak, és mennyiben fejeznek ki (egyelőre) meg nem valósult eszméket. Előfordulhat az is, hogy nem [...] sikerült bemérni, hogy egy-egy szabály vagy felfogás mennyiben 'skandináv' és mennyiben csupán egy vagy két államra kiterjedő. [...] A skandináv jogoknak és jogtudománynak a mai tőkés világban igen korszerű és érdekes tendenciáiból, módszereiből, szelleméből sok ösztönzést meríthetünk, [...] megismerése nemcsak jogászi kultúránk növelésére jó, hanem adhat átalakítva beépíthető elemeket jogfejlesztésünknek, jogtudományunknak [... A] nagyszámú [...] egyetemi oktató[kkal] folytatott [...] beszélgetések [...] a tudományos közleményekben leírhatatlan háttérrel és közeget érzékeltették.”

3.2. Különös kérdések. A jubileumi tanulmány a választott műnek nem kíván sem a rezüméje, sem a recenziója lenni, jóllehet az utóbbival a hazai jogirodalom – annak ellenére, hogy a mű a korabeli polgári jogi,⁴⁴ nemzetközi magánjogi,⁴⁵ polgári

Civil (Private) Law. Law types, law groups, the roads of legal development. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.)

⁴³ Alább röviden: „Sc. St. L.”. Valamennyi Eörsi-hivatkozás letölthető a *HeinOnline* adatbázisából.

⁴⁴ Vö. pl. VÉKÁS Lajos: Szabványszerződések és a szerződéstípusok félretétele. *Jogtudományi Közlöny* 1976/4., 182–187, 185. o. 19. lábj., 186. o. 24sk. lábj.; SÁRÁNDI Imre: Szerződéses rendszerünk új vonásai. *Gazdaság- és Jogtudomány* 1979/1–2., 337–366, 344. o. 9. lábj.; NOVOTNI Zoltán: A kétszemélyes relatív szerkezet szétbomlásának jelei kötelmi jogunkban. *Jogtudományi Közlöny* 1983/11., 688–698, 688. o. 1. lábj.

⁴⁵ Pl. RÉCZEI László: A nemzetközi magánjog 30 éve. *Jogtudományi Közlöny* 1975/4., 225–229, 228. o. 15. lábj.; RÉCZEI László: Trente années du droit international privé, *Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae* 1976/3–4., 341–353, 350. o. 17. lábj.

perjogi,⁴⁶ vagy éppen alkotmányjogi,⁴⁷ jogelméleti⁴⁸ irodalmat erősen inspirálta, sőt, hatásai a 21. században⁴⁹ is érzékelhetőek – adós maradt. Írásom az életmű e darabjának méltatása céljából olyan gondolatokat, eszmefuttatásokat kíván fel- és megidézni, amelyek alátámasztják az *ideológiai kötöttségek lazulását*, illetőleg *napjainkig előremutató jelentőségűek*.

3.2.1. Jogbölcséleti és jogdogmatikai kérdések.⁵⁰ 1. *Theoria cum praxi*. A leibnizi akadémia-konceptió⁵¹ lényegét összefoglaló mottó példásan revelál Eörsi egyik tézisében. Eszerint a *skandináv jogi realizmus* mint összefüggő nézetrendszer jóllehet már a múlté, s azt más jogelméleti iskola egyelőre nem is váltotta fel, a rendszer mégis elméleti alapjává vált a skandináv *pragmatizmusnak*.

„*Habent sua fata theoriae*” – szól a Kr.u. 2. századi *Terentianus Maurus* szállóigévé vált mondatának Eörsi-féle parafrázisa (11). Hozzá kell azonban tennünk a késő római grammatikus gondolatának gyakran elfeledett első részét is, mely szerint „*pro captu lectoris habent sua fata libelli*” (*de syllabis*, 1286. sor), azaz: „*az olvasó értelmén múlik a könyvek sorsa*”.⁵²

Eörsi a téma szempontjából jelentősnek a skandináv jogi realizmus filozófiai alaptézisei közül egyebek mellett a következőt tartja: Nem azonosítható a „valóságosság”, mely abszolút – „*ami némelyek számára az isten, mások számára az anyag*” –, a „valóságos”-sal, amely tér és idő összefüggésében létezik csupán. Valóságos lehet az elképzelés tartalma vagy azzal együtt annak tárgya. A *pszichologizmussal* szemben – *Vogel*⁵³ nyomán – leszögezi, hogy tudni valamit csak a valóságról lehet, azonban egy eszméről, mely nem valóságos, miként pl. a *pacta sunt servanda* elve, nem lehet következtetni egy kötelezettségre, mely valóságos (12).

2. „*A jog mint illúzió él és hat?*” – teszi fel a kérdést Eörsi (14). A jogi realizmus két centruma az érvényes és hatályos tárgyi jog, valamint az alanyi jogosultság. „*Mindkettő merő metafizika*” – így *Lundstedt* és *Olivecrona*⁵⁴ nyomán Eörsi –, s e látszatvilág, mely ti. nem létezik, mégis hat. Eörsi feldolgozásából – melynek külön fejezetet is szentel (17–23) – kiderül, hogy a skandináv tárgyi jogi gondolkodás

⁴⁶ NÉVAI László: A polgári perbeli kitanítási kötelesség elméleti alapjai és bírósági gyakorlata. *Jogtudományi Közlöny* 1975/4., 179–191, 180. o. 6. l.áb.

⁴⁷ POKOL Béla: Politikai pártok és érdekegyesületek. Változások a polgári demokrácia struktúrájában. *Világosság* 1981/8–9., 527–533, 533. o. 34. l.áb.

⁴⁸ VISEGRÁDY Antal: A bírói jogfejlesztés mechanizmusa. *Jogtudományi Közlöny* 1985/1., 28–33, 32. o. 23. l.áb.

⁴⁹ Ld. pl. VARGA Csaba: A szocializmus marxizmusának jogelmélete. *Világosság* 2004/4., 89–116, 96. o. 5. l.áb.

⁵⁰ Az alábbi l.ábjegyzetekben hivatkozott, 1974 előtti skandináv jogirodalom az Eörsi-mű apparátusából való. Saját hivatkozásaim ezt itt-ott kiegészítik és pontosítják a mai szabályok szerint.

⁵¹ POSER, Hans: *Theoria cum praxi*. A leibnizi akadémia-konceptió és a műszaki tudományok (ford. RATHMANN János). *Ponticulus Hungaricus* 2010/1, <http://www.ponticulus.hu/rovatok/limes/leibniz-academi.html> [megtekintve: 2022. szept. 27.]

⁵² TARENTIANUS MAURUS: *De Litteris Syllabis Pedibus et Metris*. Altheer, Utrecht (Traiecti ad Rhenum), 1825, 57.

⁵³ VOGEL, Heinz-Heinrich: *Der Skandinavische Rechtsrealismus*. [=Arbeiten zur Rechtsvergleichung 56] Metzner, Frankfurt am Main, 1972, 20, 25–26, 40.

⁵⁴ OLIVECRONA, Karl: Legal Theories of Axel Hägerström and Vilhelm Lundstedt. *Sc. St. L.* 1959, 125–150.

lényegében *kelsenianus*, amelyben a *jogosultság* misztikus, már-már természetfeletti létező. Mint puszta szó nem jelent semmit, s ezért jelentősége abban van, hogy azt hiszik: jelent valamit, s így hatalomérzetet kelt. Ennek objektivációja a jogosultság, mely előnyös helyzeté az igazságszolgáltatás által transzformálódik, ami a kényszerszituáció révén kondicionálja az alanyokat a belülről fakadó cselekvésre („*Sollensatz im Bewusstsein*”). Eszerint a jogosultság behaviorista funkciójú, amelynek betöltése a jogosultság jogi fennállásába vetett hiten és a kikényszerítés elmaradhatatlanságának tapasztalatán alapul.

Kritikai megjegyzéseit kommentárként (16–17) fűzi Eörsi az összefoglaláshoz. Eszerint a „realista” felfogás éppen azt tünteti el norma és jogosultság relációjából, amely a leginkább „valóságos”: a jogalkotót mozgató általános társadalmi és osztályérdeket. Megállapítja, a skandináv jogi realizmus metafizikaellenes „hadjárata” egy másfajta „misztikába torkollik”: a szankciók kényszere útján a hatalom alatt állás érzetével kondicionált jogalany elhiszi a jogosultság mint nemlétező illúzióját. Eörsi találóan emeli ki: Mivel a behaviorizmussal a *természetjogot*, a *Begriffshimmelt* és a *jogpozitivizmust* nem az okok, hanem csak a *következmények* szintjén lehet tagadni, a skandináv iskola dogmatizálta a dogmatikaellenességet és létrehozta a metafizikaellenes metafizikát – kiiktatva a rendszerből a legalapvetőbb valóságot: az érdeket.

Joggal vehető fel ugyanakkor Eörsi élesszemű fejtegetéseivel kapcsolatban, hogy a többségi vagy kisebbségi társadalmi érdek, mely a szubjektív egyéni érdekek szubjektíve detektált összessége, *eo ipso* nem illeszkedik a „valóságos” kategóriájába. A jogalkotó általi megismerés és a megismert „tény” normaalkotás során való értékelése (mint mechanizmus) sohasem volt és sohasem lesz inkább objektív, mint bármely más, itt (is) kárhóztatott „misztika”. Ezen felül az, ami a társadalmi csoportok *valószínűsíthető* érdekéből a megismerés útján eljut a jogalkotóhoz, sokszor *közelebb* áll az *eredő* érdekekhez, mint az egyes „körök” *kevésbé „misztikus” befolyása* nyomán kialakult végső (szocialista, kapitalista: mindegy) *norma*.

3. „*A jognak asztalánál*”. Petőfi halhatatlan soraival⁵⁵ annak a dinamikának a lényegére kívánok utalni, amelyet Eörsi könyvében a jogalkotás és a jogalkalmazás mechanizmusáról vallott skandináv nézetek értékelése során három fejezetben (17–43) kifejtett, s amely örökké aktuális téma kell(ene) legyen a jogászság – nemcsak a jogbölcselek – számára.

A svéd jogi gondolkodás a 14. század óta – *Schmidt*⁵⁶ szerint – *funkcionális és nem konceptuális* volt. S tegyük mindjárt hozzá: e kettő „konceptuális” elválasztása önmagában tévedés, a „*Begriffshimmel*”⁵⁷ ugyanis *szükségszerű, kivételes, és*

⁵⁵ Ld. PETŐFI Sándor: *A XIX. század költői*. Pest, 1847. január: „[...] Ha majd a jognak asztalánál / Mind egyaránt foglal helyet, [...]”.

⁵⁶ SCHMIDT, Folke Fredrik: The German Abstract Approach to Law. Comments on the System of the Bürgerliches Gesetzbuch. *Sc. St. L.* 1965, 131–168, 151–152.

⁵⁷ A magánjog fogalmi rendszerét a pandektisztika egyik ága, a *Begriffsjurisprudenz* (*Bernhard Windscheid*) hézagmentes, már-már tökéletes rendszerként koncipálta, s ennek megvalósításához számos esetben szükséges volt a fogalmak erőltetett megalkotása (*Windscheid-epigonok*), amely a jogász gyakorlati munkáját *nem azonnal* könnyítette meg. A koncepció ugyanakkor kitérő alapul szolgált a magánjog kiegyensúlyozott, a jogi fogalmakat alapsejtként alkalmazó, *kodifikációs* szabályozásához.

hosszú távon egyszersmind rendkívül *hasznos zsákutca* volt. Továbbá, a skandináv jogi realizmus kritikusan viselkedett a pozitív joggal szemben. Mindezek oda vezettek, hogy a kontinentális jogforrástani-jogfogalmi szigor és a bíró normához való megkérdőjelezhetetlen kötöttsége a skandináv jogi gondolkodásban – miként azt Eörsi (17skk., 102–103) a korabeli skandináv jogirodalom alapján érzékelhette – sajátos „oldás”-on ment keresztül. Ez az oldódás azonban – véleményem szerint – csak látszólagos, és inkább fogható fel a kontinentális alapfogalmi bázis olyasfajta „elsatírozásának”, amely végső soron sem meghaladni, sem leváltani nem tudta kritizált elődjét, s csak annyiban revelál élő rendszerként, amennyiben a magánjog kontinentális „törzsanyaga” itt partikuláris (szabdalt, olykor kaotikus) forrásrendszerben lelhető fel.

Eörsi az e körben vizsgálható kérdések relevanciája felől mindenkor a polgári jog szempontjából döntött. Mint írja (21–22; 102–103), a skandináv gondolkodás a jogforrások között nem formai és normatív alapon tesz különbséget, hiszen alapkérdésnek nem azt tekinti, hogy mit mond a jog, hanem azt: a bíró hova forduljon eligazításért (*Schmidt*⁵⁸). Elsődlegesnek tekintik ugyan a formálisan alkotott törvényt, és ehhez kapcsolódóan a *travaux préparatoires*-anyagait („*Guides for the Courts*”) is, de a jogforrási jelleget nem tagadják meg a másodlagosnak tekintett, nem formális normáktól sem, amelyek a „*private rule-making*” eredményei (közjogi szerződések, szabványszerződések, szervezeti statútumok, állami és magánjellegű vitarendezési fórumok gyakorlata). A jogforrásoktól élesen csak az egyedi-egyéni viszonyt szabályozó forrást, a *szerződést* különítik el, hiszen jogforrás minden olyan magatartásszabály, mely *valamelyest általánosságra tör* (*Strömholm*⁵⁹). Ebben a rendszerben a forrástani doktrína leszűkül az elsődleges és másodlagos elemek belső és egymás közti viszonyának megállapítására, mely meghatározza e források vitarendezés befolyásolására való alkalmasságát (*Andenæs/Kvamme*⁶⁰).

Mintha – tehetnének hozzá – a realizmusból sarjadt pragmatizmus összemosná a kantiánus „*Quid ius?*” (Mi a jog?) és „*Quid iuris?*” (Mi a jogos?) alapkérdéseit, melyeket felesleges absztrakció eredményeinek tekint. A bírói jogalkalmazás eszközei azonban ugyanazok: csak másik köntösben játsszák el ugyanazt a szerepet. A törvényjog ugyanis mindkét eszmekörben „elsődleges”, a bírói gyakorlat és a jogalkotás anyagai (indokolás; *itp. authentica*) pedig a *jogértelmezés* eszközeiként

Az irányzat kétségtelen vadhajtásainak első – szatirikus – kritikáját *Jhering* írta meg, és a jelenséget a „*Fogalmak Mennyországa*” gúnymetaforával (ti. „*Begriffshimmel*”) illette. Ld. JHERING, Rudolph von: Im juristischen Begriffshimmel. Ein Phantasiebild, in: JHERING, Rudolph von: *Scherz und Ernst in der Jurisprudenz*. 3. kiadás, Breitkopf & Härtel, Leipzig, 1885, 245–333. A jelenség *posztmodernjéhez* újabban ld.: JÄÄSKINEN, Niilo: Back to the Begriffshimmel? A Plea for an Analytical Perspective in European Law. in: *The Coherence of EU Law: The Search for Unity in Divergent Concepts* (szerk.: Sacha Prechal – Bert van Roermund), Oxford Academic, Oxford, 2008, 451–462.

⁵⁸ SCHMIDT, Folke Fredrik: Construction of Statutes. *Sc. St. L.* 1957, 155–198, 166.

⁵⁹ STRÖMHOLM, Stig: Legislative Material and Construction of Statutes. Notes on the Continental Approach. *Sc. St. L.* 1966, 173–218, 211; STRÖMHOLM, Stig: “Public” Rule-Making and “Private”: The Swedish Experience. *Sc. St. L.* 1971, 219–284, *passim*.

⁶⁰ ANDENÆS, Johannes – KVAMME, Helge: Reasons for Differences of Opinion on Questions of Law: An Analysis of Dissenting Opinions in the Norwegian Supreme Court. *Sc. St. L.* 1971, 29–56, 37.

közvetett („másodlagos“) források.⁶¹ Az pedig nem különös, hogy a jogvita eldöntése során a bíróság jogforrásként tekint a standardizált aktusokra és a szervezetszabályozókra, ha azok ténylegesen alakítják az adott felek konkrét jogviszonyát, amelyből a vita eredt. Mintha a kontinentális dogmatika egyszerűsítésének célja csupán „átszínezést” eredményezett volna: a jogalkalmazás eszközei *funkcionálisan ugyanazok*, csak más-más címkét viselnek (vö. *Schmidt* fent: funkcionalitás ↔ konceptualitás).

Megfontolandó azonban, hogy a *törvényhozásban* több teret kell adni a (valódi) *szakértőknek* (elméleti és gyakorló jogászoknak). A skandináv bíróságok ugyanis a jogalkalmazás során *nem a politikai* jogalkotó (törvényhozás) indokolását tekintik elsődlegesnek, hanem azt a *szakértői és egyszersmind politikai* jellegű indokolást, amely a törvényhozási indokolás alapja, és amelyet a minisztérium a szakértői bizottság által írt anyagból készít (23–24).

Ugyancsak a kontinentális rendszerektől való idegenkedés és a több évszázados jogegység – amelyet *résztörvényekkel* biztosítanak – felborulásától való félelem szimptomája a *kodifikációtól* és a *generálklauzuláktól* való távolságtartás (27–29; 104–105). A kodifikáció elutasítását *Strömholm*⁶² azzal indokolja, hogy a törvényhozás lassú, nehézkes, absztrakciója túl magas fokú, a jogalkotás mögötti tényvizsgálatok (társadalmi érdekek felmérése) kétes értékűek, alacsony határfokú a jogkövetés és a gazdasági élet nagyobb része nem az állami joggal él (29). Ez érthető kritika, azonban a generálklauzula terén mintha ismét csak látszat-elhatárolódásról lenne szó. Addig igaz, hogy a jogalkotó a *kodifikált* generálklauzulát – mint *morális* normát *behaviorista* (*Lando*,⁶³ *Bernitz*⁶⁴) indokkal, s mint *túl általános* normát *anti-kodifikacionális* (*Ekelöf*⁶⁵) alapon – valóban elkerüli. Mivel azonban a bírói gyakorlat maga is másodlagos jogforrás, mégis revelál a *jogforrások* körében a generálklauzula is, hiszen a *judge-made law* rendszerekben jól ismert *„manifestly improper / unfair”* mérlegelési generálklauzula mint *általános indok* már az 1950-es évektől elfogadott a skandináv bírói gyakorlatban (*Rodhe*,⁶⁶ *Karlgren*,⁶⁷ *Lyngsø*⁶⁸). Ez – vegyük észre – újabb „árnyékolási technika” csupán.

3.2.2. Összehasonlító kötelmi jogi kérdések. 1. *„Kettős úton halad az emberi élet”*. S tovább: „egyik a gyakorlat, másik az elmélet.” – szól „fogatlan inyével az öreg Kusztor” a „Nagyidai cigányok”-ban. Eörsi kiváló érzéssel választotta meg a bölcséleti-dogmatikai bevezető mélységét ahhoz, hogy a kötelmi jog komparatiztikai elemzését meggyőzően tudja elvégezni. Nemcsak a normák társadalmi háttere, tartalma és gyakorlata elevenedik meg ugyanis az olvasó előtt (nyilvánvalóan, a kötet

⁶¹ Vö. pl. a hazai hatályos jogrenddel: Alaptörvény 25. cikk (3) bek. [a bíróságokra kötelező jogegységi határozat], 28. cikk [az *itp. authentica* alkotmányos rögzítése], Bszi. 41/B. § [az ún. „korlátozott precedensrendszer”].

⁶² STRÖMHOLM: Public' Rule-Making..., 239. o. és a 2.2.2–3. pontok.

⁶³ LANDO, Ole: Standard Contracts, A Proposal and a Perspective. *Sc. St. L.* 1966, 127–148, 136.

⁶⁴ BERNITZ, Ulf: Consumer Protection and Standard Contracts. *Sc. St. L.* 1973, 11–50, 38–40.

⁶⁵ EKELÖF, Olof: Teleological Construction of Statutes. *Sc. St. L.* 1958, 75–117, 87.

⁶⁶ RODHE, Knut: Adjustment of Contract on Account of Changed Conditions. *Sc. St. L.* 1959, 151–197, 169.

⁶⁷ KARLGRÉN, Hjalmar: Usage and Statute Law. *Sc. St. L.* 1961, 39–77, 73, 75.

⁶⁸ LYNGSØ, Preben: The Privilege of Cancellation of Contracts in Scandinavian Law. *Sc. St. L.* 1973, 161–174, 169.

keletkezéskori állapotában; NB! e tanulmány jelen idejű megfogalmazásai is az 1970-es évekre vonatkoznak), hanem az a „rejtett háttér” is, amelyet csak a „bennfentesek” ismerhetnek, amit Eörsi a citált Bevezetőben „a tudományos közleményekben leírhatatlan közeg”-ként jellemez. *Élő a szellemi kapcsolat* a skandináv kötelmi jog alkotának és érvényesülésének értékelése, valamint a mindezeket befolyásoló szellemtörténeti, jogelméleti és -dogmatikai háttér között.

Így pl. Eörsi a „háttér” révén érthetővé teszi azt a különös szerződési jogi állapotot, mely pl. a szerződéstípusok helyett szerződéscsoportok szerint *modellezi* a szerződések, vagy a deliktuális és kontraktuális felelősség megszokott törvényjogi kettőse helyett a jobbára bírói diszkréción alapuló felelősségi jog (39–41) és a részletesen szabályozott, fejlett biztosítási jog paradigmájában gondolkodik (71–91). Az okok Eörsi szerint (71sk és 103) a jogpozitivizmussal szembeni bizalmatlanság, a kodifikált jogtól való idegenkedés és a joganyag kontinentális rendszerezése iránti igény hiánya mellett a jóléti állam egalitarizmusa és az USA biztosítási szemléletű kockázatosztási szabályozásának követése. Továbbá, a minisztériumi törvényelőkészítő anyagok („*Guide for the Courts*”) – mint láttuk – az elsődleges jogforrásokon belül másodlagos jelentőségűek ugyan, mégis alapvetőek egy-egy új törvény hatályba lépését követően. De milyen súlyú kérdésekben? Meglepő, de az 1970-es évek közepéig a *travaux préparatoires*-ból lehetett eldönteni pl. a következőket: a svéd és a dán anyag „tájékoztató” arról, hogy a szerződésszegés körében nem érvényesül a teljes kártérítés elve; a svéd *Improper Contracts Act magyarázata* mondja ki, hogy a törvény elveti a *contra bonos mores*-klauzulát, vagy, hogy a kereskedelmi képviselői megbízáshoz nem elegendő a ráutaló magatartás; az 1972. évi svéd felelősségi törvény előkészítő anyaga „tájékoztató” arról, hogy méltányosságból bármely esetben mellőzhető a kártérítés, ha a kár tisztán pénzügyi veszteség, vagy, hogy nincs helye a kártérítés mérséklésének, ha van biztosítási fedezet (36–37).

2. A „nyugati” és az azzal párhuzamos skandináv szerződési jogban az 1960-as évek közepétől érvényesülő tendenciákat Eörsi így foglalja össze: *a)* külön adhéziós jog a standardizált szerződésekre; *b)* az élő szerződéses jogviszonyok lebonyolításának állami kontrolljára vonatkozó szabályozást (fogyasztóvédelem, biztosítási ellenőrzés, versenyjog, trösztellenes jog stb.) „*szerződésellenőrzési jog*”-nak nevezi Eörsi, amely jelentőségét tekintve felülmúlja magát a szerződéseket szabályozó normarendszert; *c)–d)* a vállalatok „kiszervezése” az állami jog és az állami bírászkodás alól saját üzleti normák, illetve vitarendezési fórumok és eljárásrendek alkalmazása mellett (44).

3. Eörsi szerint a pragmatikus skandináv jogi gondolkodás azért törekedett meghaladni a *szerződéstípust* mint rendszerépítő egységet, mert a *kodifikált típusjoggal* együtt mintegy hordalékként akkora mértékű jogi tartalom is beúszik a felek jogviszonyába, amely kiszámíthatatlanná teszi a jogviták bíróság előtti kimenetelét. Ezért halad a kötelmi gondolkodás inkább az olyan szerződési modellek irányába, amelyeket tartalmilag a mindennapi üzleti és piaci igények formálnak, s amelyek tartalmilag jóval szűkebbek, mint egy-egy szerződéstípus. Főcéljuk a kockázatosztás kiszámíthatóvá tétele. A vitarendező fórumok, bíróságok feladata a kötelezettségarányos kockázatosztás olyan helyzetekben, amelyet a felek

megállapodásukban nem láttak előre (*Jørgenser*⁶⁹). Eörsi itt három témát emel ki: a *szződésértelmezést* (46–47), a *gazdasági lehetetlenülést* (47–50) és a *kontraktuális kártérítést* (50–59).

a) Eörsi az akarati, a nyilatkozati és a bizalmi elv *individualizmusának* közös gyengeségét *Schmidt*⁷⁰ nyomán abban látja, hogy azok nem rugalmasak a kockázatmegosztás során, hiszen a tévedés esetén a *jogkövetkezmény* mindkét irányban *totális*: érvényesség/érvénytelenség. Helyesebb tehát a deliktuális felelősség szabályai alapján a *bíró mérlegelésére* bízni a kockázatok arányos kiegyenlítését. Eörsi rámutat: a skandináv megoldás itt is a német jog kategorikus fogalomtárából indul ki, és annak elvetésével enged teret a bírói diszkréciónak.

b) A gazdasági lehetetlenülés német intézménye is csupán elrugaszkodási pontként szolgál a *pacta sunt servanda* elvének még szélesebb áttöréséhez, hiszen alapja a „megváltozott körülményekhez való alkalmazkodás” lehetetlenülésnél általánosabb és enyhébb célja koncipiálásának. *Rodhe*⁷¹ álláspontját elemezve kimutatja, hogy a kulcskérdések: a lehetetlenülés és a „túlnehezülés” fogalmi határainak elmosódott volta, illetve a szerződés felszámolására vezető jogkövetkezmény egysíki jellege. A tényállás (*hardship of performance*) a kalkulálhatóságot meghaladó kockázatból fakadó tehernövekedés/haszoncsökkenés. A *jogkövetkezmény* körében Eörsi a *clausula rebus sic stantibus*, a windscheidi „*Wegfall der Geschäftsgrundlage*”, továbbá az 1863. évi angol *Taylor v Caldwell*-ügy⁷² és annak nyomán az *UCC 2–615. §-a (implied condition, assumption)* között von párhuzamot akként, hogy túlzottan merev az irányadó körülményeket a *szződés-kötés* időpontjához mérni. Ezzel szemben a pragmatikus skandináv megközelítés a *teljesítés* idejéből indul ki akként, hogyha ekkor a teljesítés kikényszerítése a *bíró mérlegelése* szerint „*improper*”/„*unfair*”, akkor arra nem kerülhet sor, hanem helyette a szerződés megszüntetése kártalanítással vagy anélkül, ill. a moratóriumot engedő szerződés módosítás a jogkövetkezmény. Idézi⁷³ *Hellner*⁷⁴ német hatásokkal szembeni kritikáját, mely szerint: a) a szolgáltatások egyedi/fajlagos megkülönböztetése pl. a vevő kérésére gyártott, új termék esetén alkalmatlan; b) a kereskedelem igényeinek nem felel meg a mentesítés rendkívüli eseményekre korlátozása; c) célszerűtlen az utólagos lehetlenség objektív és szubjektív kategóriája közötti különbségtétel; d) a kizárólagosnak tekintett elállási szankciót célszerű kockázat- és tehermegosztással (ellenérték- vagy határidőmódosítás) elháríthatóvá tenni.

⁶⁹ JØRGENSEN, Stig: Contract As Form. *Sc. St. L.* 1966, 97–125, 120–124.

⁷⁰ SCHMIDT, Folke Fredrik: Model, Intention, Fault. Three Canons for Interpretation of Contracts. *Sc. St. L.* 1960, 177–207, 202–207.

⁷¹ RODHE, Adjustment ..., 164–170.

⁷² *Taylor v Caldwell* [1863] EWHC J1 (QB), (1863) 3 B & S 826, 122 ER 309 (6 May 1863)

⁷³ Itt Eörsi apparátusába *lapsus* csúszott, ugyanis az idézett (ld. köv. láb.) tanulmány nem tartalmazza sem az *Eörsi*-könyv 49. o. 178. láb.-ében megjelölt oldalakat (ti. 717–719), sem az idézett témát. A *Hellner*-cikk letölthető innen: https://www.persee.fr/doc/ridc_0035-3337_1967_num_19_4_14948 [2022. szept. 30.]

⁷⁴ HELLNER, Jan: Développement et rôle de la responsabilité civile délictuelle dans les pays scandinaves. *Revue internationale de droit comparé* 1969, 779–805.

c) Eörsi a *vétkességi nélküli felelősség melletti nem teljes kártérítés* és a *vétkességi feltétellel kombinált teljes kártérítés* elve kockázatosztási különbségeit elemezve az előreláthatósági korlát megjelenése körében *König*⁷⁵ alapján történeti ívet rajzol egyfelől Jusztiniánusztól Dumoulinen és Pothier angolszász jogokra is gyakorolt hatásain át a *Hadley v Baxendale*-ügyig, másfelől a BGB kodifikációja során a *Planck* által támogatott előreláthatósági korlát *Windscheid* és *Enneccerus* általi törlésétől a német bírósági gyakorlat Plancki értelmű felelősségkorlátozási gyakorlatáig (50–51). Egyetért a skandináv megoldással, és a kalkulálhatatlan tényre visszavezethető szerződészegés esetére a teljes kártérítés elvének klasszikus kapitalista megoldását nem tartja célszerűnek, hanem a kockázatosztást preferálja a bíróság *kármegosztásra* irányuló *mérlegelési* felhatalmazásával, ill. az előre nem látható körülmények ellen *biztosítással* való védekezéssel. A kérdés elméleti általánosítása: a *szerződészegési szankciórendszer funkciója* az elkerülhetetlen forgalmi zavarok veszélyének (és: financiai következményeinek) társadalmi elosztása (53). A szerződészegés típusfényállásait *átjárható* kategóriának nevezi (pl. a kellékhibás teljesítés részleges lehetetlenülés eredménye), s úgy látja, míg a kontinens a forgalombiztonság igényét a nyilatkozati elvre való áttéréssel kívánta kielégíteni, addig a skandináv modell – vegyítve a kontinentális jogok és a *common law* elemeit saját álláspontjukkal – a *bírói diszkréció szélesítésében* gondolkodik, melyet az *előreláthatóság általánosításával* old meg akként, hogy azt nem vétkességhez kapcsolja (ez a voltaképpeni előreláthatóság), hanem a *veszteségek észszerű kalkulálhatóságához* („normal loss”), mely az előreláthatóság absztrakciója (52, 53, 56; *Hellner*⁷⁶). Végül egy *nyelvestétikai* kérdés: élő műnyelvünk a *consequential loss (damage)* fogalmát már ekkoriban is⁷⁷ (és pl. a biztosítási jogban már évtizedekkel korábban) rideg pontossággal adta vissza a „következmenyi kár” fogalmával. Eörsi megoldása: „*továbbgyűrűző károk*” (56–57). „Hiszen minden ott jó és szép, ahol helyénvaló [...] – írja *Xenophón* Szókratész emléket idézve.⁷⁸

4. A *szerződéskötésről* szóló fejezet (59–63) köréből egyetlen passzust emelek ki, mert az előbbiekkal együtt az a szerzőre nézve is igen tanulságos. Először Eörsi a régi kategóriákkal kapcsolatos „tiszteletlenség”-nek nevezi az ajánlati kötöttség beállítására vonatkozó tétel többszörös áttörését. Eszerint az ajánlat visszavonható a *címzetthez való megérkezése* után is, sőt, rendkívüli méltánylást érdemlő esetben még akkor is, ha a címzett az alapján már intézkedéseket is foganatosított. A skandináv felfogás szerint ugyanis a címzetthez való megérkezés csak annak szükségszerű leképezése, hogy a címzett reflektálhat az ajánlatra. E kategória nem kőbe vésett, így bírói diszkréció körébe utalandó a visszavonás hatályosságának elismerése, melyet nem az ajánlat megérkezése, hanem más szempontok zárhatnak

⁷⁵ KÖNIG, Detlef: Voraussehbarkeit des Schadens als Grenze vertraglicher Haftung (zu Art. 82, 86, 87 EKG). in: *Haager Einheitliches Kaufgesetz, Kolloquium zum 65. Geburtstag von Ernst v. Caemmerer* (szerk.: Leser, Hans G. – Frhr. Marschall von Bieberstein, W.), Müller, Karlsruhe, 1973, 75–130. (Eörsi tévesen idézi a tanulmánykötet címét, és *Dumoulin* nevét, vö. 50. és 117. o.)

⁷⁶ HELLNER, Jan: The Limits of Contractual Damages in the Scandinavian Law of Sales. *Sc. St. L.* 1966, 37–79, 73. Vö. még 62–70.

⁷⁷ Ld. pl. HONTVÁRI Máttyás cikksorozatának egyik folytatását: A minőséghibásan teljesítő eladó kártérítési felelősségének néhány kérdése. *Külgazdaság, Jogi Melléklet* 1975/9., 129–137, 132.

⁷⁸ XENOPHÓN: *Emlékeim Szókratészről*. (Ford.: Németh György), Európa, Budapest, 1986, 114.

csak ki. Eörsi kifejti:

„Ismét: van egy általános jogtétel, és azt meglehetősen határozatlan elvi alapon tényálláscsoportok képzésével áttörök, fellazítják. Ez törvényességi elgondolásainkkal nincs összhangban. A bíróságokat nagy mérlegelési szabadsággal ruházta fel és terheli. Az eredmény azonban ésszerűnek tűnik. Érdemes lehet megvitatni a szilárd szabály és a bírói kivétel nálunk felállított viszonyának, arányának, és főleg módszereinek problémáit. Nem az-e a helyzet, hogy a szilárd szabályt annyira előnyben részesítjük, hogy a bíróság aránylag gyakran kényszerül rejtett technikákra, értelmezési nyújtógyakorlatokra [...]?”

Eörsi ezzel közvetetten – a széleskörű bírói diszkréció elfogadásával – meghaladta a korabeli (és későbbi⁷⁹) szocialista gondolkodást, mely szerint a generálklauzulák a jogbiztonságot veszélyeztető tényezők, egyben a bírói önkény melegágyai. Az egy évvel később megjelent *opus magnum* lapjain éles szemmel világítja meg a lényegét: a generálklauzulák *indokolatlan elszaporodása* a veszélyes, mely a jogfejlesztés általános technikai válságára utaló tünet.⁸⁰

6. A *fogyasztóvédelem* és a „standardizált szerződések” körében (63–71) Eörsi túlzónak tartja a vele egyidős, 97 éves korában elhunyt *Ole Lando* aggodalmait. Elszigeteltnek nevezi azt a vízióját, hogy a multinacionális vállalatok Európa-szerte szektorális méretűvé egyesülnek, s ezzel egy „öt fős testület” jogot szerezhet arra, hogy az állami jogalkotás normáit félretéve maga határozza meg kontinensnyi ágazatok kontraktuális szabályait.⁸¹ Utalva a hazai polgári jogban a ráutaló magatartás szerepére és az NSZK jogában a *faktische Vertragsverhältnisse*⁸² intézményére, fikciónak nevezi a minden egyes feltételben való megegyezés lehetőségét: Lando következtetése túlzó, amikor felveti a standard szerződések létrejöttének a feltételek megismeréséhez kötését,⁸³ a kulcs a megismerhetővé tétel (*Jørgensen*,⁸⁴ *Bernitz*⁸⁵).

Az általános szerződési feltételekkel való visszaélések elleni skandináv védekezés négy eszközét vázolja fel (67–71): egyedi ügyben a bíróság *diszkrécionálisan félreteszi* a klauzulát, vagy a *jogalkotó* fűz az ilyen feltételhez *részleges érvénytelenségi* jogkövetkezmenyt, vagy a szerződési feltételek alkalmazását *előzetes állami jóváhagyáshoz* rendszeres bírósági felülvizsgálathoz kötik, vagy pedig utóbbiak kombinációjaként a *fogyasztóvédelem* körébe utalják a kérdést, amely ekkor még épp csak kialakulóban volt Svédországban (69–71).

7. A *Lundstedt*⁸⁶ nyomán sokáig elsődlegesen *generálpreventív* (tehát: *poenalis*) funkciójú deliktuális kártérítés – mely ekkor még döntően *judge-made law* alapú – formálódásának korszakában a *felelősség* és a *biztosítás* kapcsolatának elemzése

⁷⁹ Ld. pl. ÚJLAKI László: A generálklauzulák jelentősége a magyar polgári jogi bírósági gyakorlatban. *Jogtudományi Közöny* 1988/1., 1–7.

⁸⁰ Vö. EÖRSI: Összehasonlító..., 449, 465, 500, 510.

⁸¹ LANDO: *Standard Contracts*..., 143.

⁸² MEDICUS, Dieter – PETERSEN, Jens: *Bürgerliches Recht*. 28. Aufl., Vahlen, München, 2021, 189–191.

⁸³ LANDO: *Standard Contracts*..., 132–133.

⁸⁴ JØRGENSEN: *Contract As Form*..., 110.

⁸⁵ BERNITZ: *Consumer Protection*..., 18–21.

⁸⁶ LUNDSTEDT, Anders Vilhelm: *Legal Thinking Revised. My Views on Law*. Almqvist & Wiksell Stockholm, 1956. Magyarul LUNDSTEDT: Az újragondolt jogi gondolkodás..., 113–128.

(71–97) során Eörsi egyfelől a fejletlen felelősségi jog és a fejlett biztosítási jog kapcsolatát, másfelől az erős felelősségbiztosítás mellett a felelősség fokozása (pl. *Bengtsson*⁸⁷ szerint felelősség radikális fokozásának nincs hatása a biztosítási díjakra!), illetve az erős balesetbiztosítás mellett a felelősség „szemrehányható vétkesség” fokára való enyhítése közötti összefüggéseket vizsgálja.

Kimutatja, hogy a csírázó partikuláris kodifikációk ellenére *bírói diszkréció uralkodik* a következő területeken: az okozati összefüggés megállapítása, az önhiba figyelembevétele, a kár mértékének megállapítása, a vétőképtelen felelőssége, a jövedelem- vagy tartáspótló kártérítés megállapítása, a kártérítés mérséklése pl. a felek jövedelmi és vagyoni viszonyai alapján, az alkalmazottakért való felelősség. Erős károkozóvédelem érvényesül, a nem vagyoni kártérítés ritka és kis összegű.

Több szempontból is vitatja a Lundstedt generálprevenációs tézisét, mert egyfelől a társadalomnevelő hatás hipotetikus („hítkérdés”), másfelől a polgári jogi felelősség kárátviteli funkciója nem kedvez az edukációs célnak, a biztosítás pedig tovább puhítja ezt a normacélt a reparáció fájdalommentessé tétele útján, s csupán a regresszigény lesz az, amit a károkozói magatartás vétkességére lehet építeni (elvben). Eörsi mindezt a *társadalmasítást elkerülő*, a tőkés gazdasági rendet fenntartó svéd szociáldemokrácia *egalitarizmusával* hozza összefüggésbe. (Pl. helytelenítik, ha a kiugró jövedelműek jövedelemvesztesége is az átlagjövedelműek által összeadott felelősségbiztosítási fedezetet terheli,⁸⁸ hiszen káruk fedezetlenül maradása az általuk könnyebben elérhető élet- és vagyombiztosítással kivédhető.)

Eörsi ostorozza (77) a gyenge állami ellenőrzés és az alulszabályozott felelősség, valamint a kockázatok kalkulálhatóságát csökkentő, *túl széles bírói mérlegelési jogkör* mellett működő svéd magánbiztosítói ágazatot, amely szövetségekkel szinte kizárta a versenyt, megszervezte a biztosítottak kockázati besorolását megalapozó információk cseréjét, nagy szabadsággal rendelkeznek a díjak, szerződési feltételeik alakítására és a biztosítottak kizárására is.

Kiemeli, hogy a *teljes reparáció elvét* a skandináv modellben nem a felelősségi jog, hanem azon túl a *társadalombiztosítás* és a *magánbiztosítás* együtt valósítja meg, továbbá, pl. Svédországban, a polgári jogi felelősség *generálprevenatív* funkciója a *társadalombiztosítással nem fedezett károkért fennálló felelősségre* szorítkozik (85).

Az újító skandináv gondolat szerint a felelősségbiztosítás felváltható a balesetbiztosítással, hiszen a károsult szempontjából mindegy, hogy kárát vétkesen, vagy vétkesen okozták-e, vagy kára éppen *vi maiore* állt-e elő (78–79). A *felelősség nélküli felelősségbiztosítást* Eörsi a *meghatározatlan személy javára szóló balesetbiztosítással* azonosítja (90–91) olyan esetekben, mint pl. amikor a biztosító a törvény kedvező szabálya ellenére úgy állapította meg szerződési feltételeket, hogy a gyermekek által okozott kisebb károk esetén a károkozó csekély belátási képességének kármérséklő következményét nem alkalmazza, s helyett a teljes kárt megtéríti, vagy amikor a törvény szerint csak a vezetők magatartásáért felelős

⁸⁷ BENGTSSON, Bertil: Contractual Liability and Liability Insurance. A Comparative Study. *Sc. St. L.* 1962, 33–62, 59–60.

⁸⁸ *Ld. pl. SELMER, Knut S.: Limitation of Damages According to the Circumstances of the "Average Citizen". Sc. St. L.* 1961, 131–153; 141–144 (Eörsi a 2,5,7. pontra és a 152. o-ra hivatkozott).

vállalat felelősségbiztosítása kiterjed a nem vezető alkalmazottak károkozására is.

A skandinávok arra jutottak, hogy a *kárproblematika* területén nem a jogi megoldásoknak kell uralkodniuk, hanem a *biztosítási technikának*, amelynek az a célja, hogy – jóllehet a közvélemény ragaszkodik az objektívált vétkességfogalomhoz – olcsó, könnyen adminisztrálható, jól kalkulálható és gyors kártalanításhoz juthassanak a gazdasági szereplők. Eörsi – negligálva a büntetőjogias generálprevenziós célt – egyetért *Hellner*⁸⁹ e tézisével (80), és parafrázálja a polgári jogi felelősség társadalomnevelő intézményi célját, mely a skandináv gondolkodásban a kockázat elosztására (*társadalmasítására?*), azaz a felelősség biztosítására irányul, hiszen a biztosítatlan felelősség olyan gondatlanságnak minősül, melynek szankciója a kártérítés kizárásához vagy mérsékléséhez vezet.

Az állampolgárt és a tőkés nagyvállalatot – pl. az alkalmazottért való felelősség szűkítésével és a rehabilitáció stb. finanszírozásának a jóléti társadalombiztosításra való áthárítása útján – egyaránt óvó *károkozóvédelmi* szemlélet körében Eörsi mérleget von a szűkkörű hazai méltányos kármérséklési és biztosítói regresszigény-korlátozási szabály, valamint a skandináv megoldás között, amely a méltányosság körében addig megy, hogy a *károkozó* vagyoni viszonyaiból kellene kiindulni (*Selmer*⁹⁰), illetve a *vétkesség fokához mérten észszerűtlenül terhes* kártérítést mérsékelni kell (*Kruse*⁹¹). A 30-as évektől napirenden lévő *regresszigény-kizárás* (enyhe gondatlanság esetén, ill. az alkalmazottért való felelősség esetében felelősségkizárással) és *általánosan kötelező felelősségbiztosítás* kapcsán kifejti, hogy az nem biztosítóellenes, mert pl. a svéd állami peres út rendkívül időigényes és drága, s hozzá a hatékonysága csekély: a biztosítói bevételek max. 5%-át eredményezi az effajta „behajtás” (*Jørgensen*⁹²).

Kritika alá vonja Eörsi a „*Fizessenek a gazdagok!*” kommunista tételének „korszerű adaptálása”-ként értékelt (85), főként a nyugati bírósági gyakorlatban kimutatható „Fizessen a biztosító!” elvet, amely a szocialista viszonyok között „A biztosító nem lehet pernyertes” tézisként üti fel a fejét. Eörsi helyteleníti a gyenge egyén felelősségén alapuló kötelezettség áthárítását a kollektív kárviselést megvalósító, tőkeerős biztosítók helyállására. Kifejti, a biztosító nem jótékony gazdag, hanem szoros gazdálkodással és biztosításmatematikai alapon működő magánvállalat, amely – így Eörsi – nem különbözik e téren a szocialista állami vállalattól (87). Ezt követően (88–90) azokat a hazai kivételeket sorolja fel, amikor a *biztosítási fedezet* olyan *tényállási elem*, amelyet a vagyoni szempontú *bírói mérlegelés körébe* kell a törvény rendelkezése alapján vonni (pl. a biztosított vétőképtelen károkozó vagyoni helyzete, a biztosítási fedezet által kizárt méltányos kármérséklés). Élesen eltér a skandináv megközelítés, amely a biztosítási fedezet létét vagy hiányát a *vétkesség* körében értelmezi.

⁸⁹ HELLNER, Jan: Social Insurance and Tort Liability in Sweden. *Sc. St. L.* 1972, 187–209, 208–209.

⁹⁰ SELMER, Knut S.: Interactions between Insurance and Tort Theories in the Norwegian Law of Personal Injuries. *American Journal of Comparative Law* 1970/1., 145–168, 153.

⁹¹ KRUSE, A. Vinding: The Foreseeability Test in Relation to Negligence, Strict Liability, Remoteness of Damage, and Insurance Law. *Sc. St. L.* 1965, 93–130, 119.

⁹² JØRGENSEN, Stig: Towards Strict Liability in Tort. *Sc. St. L.* 1963, 25–59, 33. és 58.

8. A felelősség és biztosítás témakörében végzett skandináv jogi kutatások alapján a *hatályos magyar szabályozás megváltoztatását* javasolta Eörsi több ponton (97–100):

a) a közlekedésben az enyhén gondatlan önhiba relevanciáját meg kellene szüntetni, mert itt a prevenció szempont nem hatékony;

b) a magánszemélyek enyhén gondatlan károkozásának kockázatát a közlekedésen kívül is vállalhatná a társadalom: a társadalombiztosítás és a biztosító regresszióját a munkajogi felelősség szintjére szállítanák le, és a munkaviszonyban nem állók csak bizonyos jövedelemhatár felett viselnének teljes felelősséget, ez alatt viszont csak a bevallott jövedelem 15%-áig;

c) a hatékonyság növelése érdekében bevezetendő kötelező vállalati biztosítás minden vállalati károsodást és károkozást kompenzálna olyan biztosítási díjért, amely az előző időszakban felmerült károktól függene, s így a kevés kár díjleszorító hatása prevenció lenne;

d) felveti, hogy a meghatározatlan személy javára szóló, általánosan kötelező balesetbiztosítás bevezetése, illetve a társadalombiztosítás és az üzemi baleseti szolgáltatások erőteljes fejlesztése (pl. fokozott rehabilitáció) mennyiben volna hatékony eszköz arra, hogy a személyi sérülések és halál okozta károktól *mindenki* védettségét *egyaránt* fokozni lehessen.

4. Epilógus

Eörsi Gyula kisonográfiaja nemcsak az általa bemutatott téma folytán érdekes, hanem önmagán túlmutató jelentősége is van, amelyre, meglepő, maga a szerző nem utalt. A bölcséleti és a kötelmi jogi kérdésekről szóló alfejezetek (3.2.1–2) talán jól kidomborították: a jogbölcsélet, a jogdogmatika és a jogelmélet nemcsak *an sich* művelhető *magas szinten*, hanem olyan – ha tetszik: *pragmatikus* – módszerrel is, amely az eltérő paradigmában kialakult jogászi habitus esetén is megkönnyíti az idegen, élő jog értő befogadását. A komparatiztika módszertanában ez a tézis természetesen régóta – talán már *Feuerbach*⁹³ univerzalizisztikus szemlélete (*Mohnhaupt*⁹⁴) óta⁹⁵ – magától értetődő.

Ez a helyzet érvényesül nyilvánvalóan az angolszász országok jogi berendezkedése esetén, amelyet – tapasztalataim szerint – az 1235. évi *mertoni statútum* ellenére („*Nolumus leges Angliae mutare!*”) – sokkal jobban megérthetővé tesz a *római jogi* képzettség a kontinentális jogász számára, ugyanis a *birodalmi fejlődés* számos párhuzamosságot eredményezett, és a romanista alapokon álló

⁹³ FEUERBACH, P. J. A. von: Blick auf die teutsche Rechtswissenschaft. in: FEUERBACH, P. J. A. von: *Kleine Schriften vermischten Inhalts*. Otto, Nürnberg, 1833, 152–177, 163.

⁹⁴ MOHNHAUPT, Heinz: *Universalgeschichte, Universal-Jurisprudenz und rechtsvergleichende Methode im Werk P. J. A. Feuerbachs* (1991). in: MOHNHAUPT, Heinz: *Historische Vergleichung im Bereich von Staat und Recht, Gesammelte Aufsätze*. Klostermann, Frankfurt am Main, 2000 [=Ius Commune Sonderheft 134], 437–470, 440.

⁹⁵ Vö. pl. VOGENAUER, Stefan: Rechtsgeschichte und Rechtsvergleichung um 1900. Die Geschichte einer anderen »Emanzipation durch Auseinanderdenken«. *Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht* 2012/4., [=Reinhard Zimmermann zum 60. Geburtstag], 1122–1154, 1125–27.

középkori jogi gondolkodás eredményeinek infiltrációja a kontinenssel párhuzamosan Angliában is megtörtént. Még ennél is nehezebb azonban helyesen felfogni a skandináv országok jogi gondolkodását, amely részben autonóm, de részint angomán és részint kontinentális szellemiségű is, s mindezt egy olyan „koktélban” manifesztálja, ami elméleti háttérismeret nélkül félreértésekhez vezethet.

Ha az élő jog mechanizmusainak megértését elősegítő elméleti és filozófiai jogtudományi kutatást *pragmatikus jogbölcseletnek* nevezzük, az – ezúttal – nem attól válik pragmatikussá, hogy empirikus, vagy realista – miként *Cardozo* írja a *common law* jogfilozófiájáról⁹⁶ –, hanem attól, hogy a gondolkodás eredményei az élő jog befogadása terén kézzelfogható haszonnal kecsegtetnek. Az Eörsi Gyula kettős jubileumán méltatott mű eminens bizonyítéka e lehetőség *ösztönös* realizálásának, amely jelentőssé teszi a kötetet a jogtudománynak ebben a – Jubiláns által ritkábban látogatott⁹⁷ – szegmentumában is.

Irodalomjegyzék

- ANDENÆS, Johannes – KVAMME, Helge: Reasons for Differences of Opinion on Questions of Law: An Analysis of Dissenting Opinions in the Norwegian Supreme Court. *Scandinavian Studies in Law* 1971, 29–56.
- BABITS Mihály: *Az európai irodalom története*. Európa, Budapest, 1957
- BENGTSOON, Bertil: Contractual Liability and Liability Insurance. A Comparative Study. *Scandinavian Studies in Law* 1962, 33–62.
- BERNITZ, Ulf: Consumer Protection and Standard Contracts. *Scandinavian Studies in Law* 1973, 11–50.
- BOZÓKY Alajos: *A köteles részről*. Hügel, Nagyvárad, 1874
- BOZÓKY Géza: *Magyar váltójog különös tekintettel a Hágai Nemzetközi Váltójogi Egyezményre és a külföldi váltójogokra*. II. kötet, Danubia, Pécs, 1926
- CARDOZO, Benjamin N.: *The Growth of the Law*. Yale University Press, New Haven, 1924
- DELL'ADAMI Rezső: Ausztria és külföld. Skandinavia. *A jog* 1887/15., 131–132.
- EKELÖF, Olof: Teleological Construction of Statutes. *Scandinavian Studies in Law* 1958, 75–117.
- EÖRSI Gyula: *A gazdaságirányítás új rendszerére áttérés jogáról*. KJK, Budapest, 1968
- EÖRSI Gyula: *A jogi felelősség alapproblémái. A polgári jogi felelősség*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961

⁹⁶ „You think of philosophy as dwelling in the clouds. I hope you may see that she is able to descend to earth. [...] You think that there is nothing practical in a theory that is concerned with *ultimate conceptions*. That is true perhaps while you are doing the journeyman's work of your profession. You may find in the end, when you pass to higher problems, that instead of being true that the study of the ultimate is profitless, there is little else that is profitable in the study of anything else.” Ld. CARDOZO, Benjamin N.: *The Growth of the Law*. Yale University Press, New Haven, 1924, 11.

⁹⁷ Jóllehet magyar és angol nyelven is megjelent, nagy összehasonlító polgári jogi művét (ld. 1. láb.) a jogfilozófia hazai és külföldi művelői is nagyra értékelték. (A számos értékes recenziót hely hiányában nem hivatkozom.)

-
- EÖRSI Gyula: *A skandináv jogról és jogtudományról*. MTA ÁJTI, Budapest, 1974
 - EÖRSI Gyula: *A szocialista polgári jog alapproblémái*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965
 - EÖRSI Gyula: *A tervszerződések*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1957
 - EÖRSI Gyula: *A tulajdonátszállás kérdéséről*. Légrádi, Budapest, 1947
 - EÖRSI Gyula: *A tulajdonjog fejlődése. A kapitalizmus tulajdonjoga*. I–II. kötet, Jogi és Államigazgatási Kiadó, Budapest, 1951
 - EÖRSI Gyula: *Az amerikai igazságszolgáltatás*. Jogi és Államigazgatási Kiadó, Budapest, 1953
 - EÖRSI Gyula: *Összehasonlító polgári jog. (Jogtípusok, jogcsoportok és a jogfejlődés útjai a polgári jogban)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975
 - EÖRSI István: *Idóm Gombrowiczsal*. Pesti Szalon, Budapest, 1994
 - EÖRSI, Gyula: *Comparative Civil (Private) Law. Law types, law groups, the roads of legal development*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979
 - FEUERBACH, P. J. A. von: Blick auf die deutsche Rechtswissenschaft (1810). in: FEUERBACH, P. J. A. von: *Kleine Schriften vermischten Inhalts*. Otto, Nürnberg, 1833
 - GIDE Pál: *A nők joga. Tanulmány a nő magánjogi helyzetéről a régi és új jogban*. 2. kiadás, II. kötet, MTA, Budapest, 1886
 - GROSSCHMID Béni: *Werbőczy és az angol jog*. Franklin, Budapest, 1928
 - HÄGERSTRÖM, Axel: A jog alapvető problémáiról. in: *Modern polgári jogelméleti tanulmányok* (szerk.: Varga Csaba), MTA ÁJTI, Budapest, 1977, 95–112.
 - HELLNER, Jan: Développement et rôle de la responsabilité civile délictuelle dans les pays scandinaves. *Revue internationale de droit comparé* 1969, 779–805. <https://doi.org/10.3406/ridc.1967.14948>.
 - HELLNER, Jan: Social Insurance and Tort Liability in Sweden. *Scandinavian Studies in Law* 1972, 187–209.
 - HELLNER, Jan: The Limits of Contractual Damages in the Scandinavian Law of Sales. *Scandinavian Studies in Law* 1966, 37–79
 - HÉSZI DOSZ: *Istenek születése. Munkák és napok*. (Ford. Trencsényi-Waldapfel Imre). Magyar Helikon, Budapest, 1974
 - HONTVÁRI Mátyás: A minőséghibásan teljesítő eladó kártérítési felelősségének néhány kérdése. *Külgazdaság, Jogi Melléklet* 1975/9., 129–137.
 - JÄÄSKINEN, Niilo: Back to the Begriffshimmel? A Plea for an Analytical Perspective in European Law. in: *The Coherence of EU Law: The Search for Unity in Divergent Concepts* (szerk.: Sacha Prechal – Bert van Roermund), Oxford Academic, Oxford, 2008, 451–462. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199232468.003.0019>.
 - JHERING, Rudolph von: Im juristischen Begriffshimmel. Ein Phantasiebild, in: JHERING, Rudolph von: *Scherz und Ernst in der Jurisprudenz*. 3. kiadás, Breitkopf & Härtel, Leipzig, 1885, 245–333.
 - JØRGENSEN, Stig: Contract As Form. *Scandinavian Studies in Law* 1966, 97–125.
 - JØRGENSEN, Stig: Towards Strict Liability in Tort. *Scandinavian Studies in Law* 1963, 25–59.

- JØRGENSEN, Stig – PØYHØNEN, Yuha – VARGA, Csaba (eds.): *Tradition and Progress in Modern Legal Cultures – Tradition und Fortschritt in der modernen Rechtskulturen: Proceedings of the 11th World Congress in Philosophy of Law and Social Philosophy in Helsinki*, 1983. Steiner, Wiesbaden, 1985
- KARLGREN, Hjalmar: Usage and Statute Law. *Scandinavian Studies in Law* 1961, 39–77.
- KEATS, John: *Hyperion* (Ford. Vas István). in: *Shelley és Keats versei*. (szerk.: Ferencz Győző), Sziget, Budapest, 2000, 146–174.
- KÖNIG, Detlef: Voraussehbarkeit des Schadens als Grenze vertraglicher Haftung (zu Art. 82, 86, 87 EKG). in: *Haager Einheitliches Kaufgesetz, Kolloquium zum 65. Geburtstag von Ernst v. Caemmerer* (szerk.: Leser, Hans G. – Frhr. Marschall von Bieberstein, W.), Müller, Karlsruhe, 1973, 75–130.
- KRUSE, A. Vinding: The Foreseeability Test in Relation to Negligence, Strict Liability, Remoteness of Damage, and Insurance Law. *Scandinavian Studies in Law* 1965, 93–130.
- LANDO, Ole: Standard Contracts, A Proposal and a Perspective. *Scandinavian Studies in Law* 1966, 127–148.
- LUNDSTEDT, Anders Vilhelm: Az újragondolt jogi gondolkodás. in: *Modern polgári jogelméleti tanulmányok* (szerk.: Varga Csaba), MTA ÁJTI, Budapest, 1977, 113–128.
- LUNDSTEDT, Anders Vilhelm: *Legal Thinking Revised. My Views on Law*. Almqvist & Wiksell Stockholm, 1956
- LYNGSØ, Preben: The Privilege of Cancellation of Contracts in Scandinavian Law. *Scandinavian Studies in Law* 1973, 161–174.
- Magyar Lexikon, Wilckens & Waidl, Budapest, 1883
- MEDICUS, Dieter – PETERSEN, Jens: *Bürgerliches Recht*. 28. Aufl., Vahlen, München, 2021. <https://doi.org/10.15358/9783800666621>
- MELTZL Hugó: *Palaeographiai és szövegkritikai észrevételek az Eddához*. [s.n.], Kolozsvár, 1885
- MOHNHAUPT, Heinz: Universalgeschichte, Universal-Jurisprudenz und rechtsvergleichende Methode im Werk P. J. A. Feuerbachs. in: MOHNHAUPT, Heinz: *Historische Vergleichung im Bereich von Staat und Recht, Gesammelte Aufsätze*. Klostermann, Frankfurt am Main, 2000 [=Ius Commune Sonderheft 134], 437–470.
- NÉVAI László: A polgári perbeli kitanítási kötelesség elméleti alapjai és bírósági gyakorlata. *Jogtudományi Közlöny* 1975/4., 179–191.
- NOVOTNI Zoltán: A kétszemélyes relatív szerkezet szétbomlásának jelei kötelmi jogunkban. *Jogtudományi Közlöny* 1983/11., 688–698.
- OLIVECRONA, Karl: Legal Theories of Axel Hägerström and Vilhelm Lundstedt. *Scandinavian Studies in Law* 1959, 125–150.
- PESCHKA Vilmos munkája: *A modern jogfilozófia alapproblémái*. Gondolat, Budapest, 1972
- PILINSZKY János: *P.J. összes versei*. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2011
- POKOL Béla: Politikai pártok és érdekegyesületek. Változások a polgári demokrácia struktúrájában. *Világosság* 1981/8–9., 527–533.

- POSER, Hans: Theoria cum praxi. A leibnizi akadémia-koncepció és a műszaki tudományok (ford. RATHMANN János). *Ponticulus Hungaricus* 2010/1 [on-line]
- RÉCZEI László: A nemzetközi magánjog 30 éve. *Jogtudományi Közlöny* 1975/4., 225–229.
- RÉCZEI, László: Trente années du droit international privé, *Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae* 1976/3–4., 341–353.
- RODHE, Knut: Adjustment of Contract on Account of Changed Conditions. *Scandinavian Studies in Law* 1959, 151–197.
- SAJÓ András (rec.), Aulis Aarnio: Denkweisen der Rechtswissenschaft. *Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae* 1982/1–2., 245–247.
- SÁRÁNDI Imre: Szerződéses rendszerünk új vonásai. *Gazdaság- és Jogtudomány* 1979/1–2., 337–366.
- SÁRKÖZY Tamás – VÉKÁS Lajos (szerk.): *Eörsi Gyula emlékkönyv (1922–2002)*. HVG Orac, Budapest, 2002
- SCHMIDT, Folke Fredrik: Construction of Statutes. *Scandinavian Studies in Law* 1957, 155–198.
- SCHMIDT, Folke Fredrik: Model, Intention, Fault. Three Canons for Interpretation of Contracts. *Scandinavian Studies in Law* 1960, 177–207
- SCHMIDT, Folke Fredrik: The German Abstract Approach to Law. Comments on the System of the Bürgerliches Gesetzbuch. *Scandinavian Studies in Law* 1965, 131–168.
- SELMER, Knut S.: Interactions between Insurance and Tort Theories in the Norwegian Law of Personal Injuries. *American Journal of Comparative Law* 1970/1., 145–168. <https://doi.org/10.2307/839468>.
- SELMER, Knut S.: Limitation of Damages According to the Circumstances of the "Average Citizen". *Scandinavian Studies in Law* 1961, 131–153.
- STRÖMHOLM, Stig: "Public" Rule-Making and "Private": The Swedish Experience. *Scandinavian Studies in Law* 1971, 219–284.
- STRÖMHOLM, Stig: Legislative Material and Construction of Statutes. Notes on the Continental Approach. *Scandinavian Studies in Law* 1966, 173–218.
- SZERB Antal: *Száz vers*. 5. kiadás, Magvető, Budapest, 2020
- SZLADITS Károly: *A magánjog fogalma, fejlődése és tudománya*, in: *Magyar magánjog* (főszerk.: Szladits Károly), I. kötet, Grill, Budapest, 1941, 42–105.
- TERENTIANUS MAURUS: *De Litteris Syllabis Pedibus et Metris*. Altheer, Utrecht (Traiecti ad Rhenum), 1825
- TÓTH Lőrinc: A magyar örökösödési jog szelleme és alapelvei más jogokkal összehasonlítva (folytatás). *Magyar Akadémiai Értesítő* 1860., 405–455.
- TRÓCSÁNYI László: Előadások a skandináv jog köréből. *Jogtudományi Közlöny* 1988/2., 103.
- ÚJLAKI László: A generálklauzulák jelentősége a magyar polgári jogi bírósági gyakorlatban. *Jogtudományi Közlöny* 1988/1., 1–7.
- VARGA Csaba (rec.), Aulis Aarnio: Szükséges-e elmélet a jog gyakorlati kutatásához? *Jogi Tudósító: A nemzetközi sajtóból* 1979/5–7., 23–24.

- VARGA Csaba (rec.), Jacob W. F. Sundberg: Kontinentális jog, angolszász jog és a skandináv jogrendszerek, *Jogi Tudósító: A nemzetközi sajtóból* 1971/3–4., 19–21.
- VARGA Csaba (rec.), Stig Jørgensen: Law and Society (Aarhus: Akademisk Boghandel 1971), *Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae* 1973/1–2., 238–239.
- VARGA Csaba (rec.), Stig Strömholm: A jogelméleti gondolkodás helyzete Svédországban, *Jogi Tudósító: A nemzetközi sajtóból* 1977/13–14., 4–7.
- VARGA Csaba (szerk.): *Modern polgári jogelméleti tanulmányok*. MTA ÁJTI, Budapest, 1977
- VARGA Csaba: A jog és a társadalom néhány kérdése – skandináv megvilágításban. *Állam- és Jogtudomány* 1977/1., 178–187.
- VARGA Csaba: A szocializmus marxizmusának jogelmélete. *Világosság* 2004/4., 89–116.
- VARGA, Csaba: Rationalitet och rättens objektivering. Rationaliteten och dess plats i den sociala och den juridiska utvecklingen. in: *Rationalitet i rättssystemet* (szerk.: Ulla Bondeson), Liber, Stockholm, 1979. 84–103 (repr. in: VARGA, *Rechtsphilosophische Aufsätze*, 38–60)
- VARGA, Csaba: The Dilemma of Enforcing the Law. in: *Rechtsnorm und Rechtswirklichkeit. Festschrift für Werner Krawietz zum 60. Geburtstag* (szerk.: Aulis Aarnio et al.), Duncker & Humblot, Berlin, 1993, 427–435.
- VARGA, Csaba: Utopi og Kodifikation. Utopier om rationalitet under udviklingen af kodifikationsideen, *Retfaerd: Nordic Journal of Law and Justice* 1978/8., 72–85 (repr. in: VARGA, Csaba: *Rechtsphilosophische Aufsätze*. ELTE, Budapest, 1994, 61–74)
- VÉKÁS Lajos: Előszó. in: *Eörsi Gyula emlékkönyv (1922–2002)* (szerk.: Sárközy Tamás – Vékás Lajos), HVG Orac, Budapest, 2002, 7–9.
- VÉKÁS Lajos: Eörsi Gyula: a professzor és a jogtudós 1922–1992. *Jogtudományi Közöny* 2017/10., 421–430.
- VÉKÁS Lajos: *Fejezetek a magyar magánjogtudomány történetéből*. HVG Orac, Budapest, 2019
- VÉKÁS Lajos: Szabványszerződések és a szerződéstípusok félretétele. *Jogtudományi Közöny* 1976/4., 182–187.
- VISEGRÁDY Antal – CSIZMADIA Tamás: Az Y séma a skandináv jogi gondolkodásban. *Jura* 2003/2., 163–171.
- VISEGRÁDY Antal – CSIZMADIA Tamás: Hans Kelsen és a skandináv jogelmélet. *Világosság* 2005/11., 89–96.
- VISEGRÁDY Antal (szerk.), *Scandinavian Legal Realism – Skandináv jogi realizmus*. SZIT, Budapest, 2003
- VISEGRÁDY Antal: A bírói jogfejlesztés mechanizmusa. *Jogtudományi Közöny* 1985/1., 28–33.
- VISEGRÁDY Antal: *A skandináv jogelmélet kialakulása és fejlődése*. in: *Jogelmélet és önreflexió* (szerk.: Nagy Tamás – Nagy Zsolt), Pólay Alapítvány, Szeged, 2007, 213–219.

-
- VISEGRÁDY Antal: A skandináv jogi realizmus helye és szerepe a nordikus jogelméletben. *Magyar Jog* 1998/10., 585–589.
 - VISEGRÁDY Antal: *A skandináv jogok.* in: *Betekintés a jogrendszerek világába* (szerk.: Badó Attila – Bencze Mátyás) Studio Batiq, Szeged, 2007, 180–189.
 - VISEGRÁDY Antal: *Jogi kultúra, jogelmélet, joggyakorlat.* Aula, Budapest, 2003
 - VOGEL, Heinz-Heinrich: *Der Skandinavische Rechtsrealismus.* [=Arbeiten zur Rechtsvergleichung 56] Metzner, Frankfurt am Main, 1972
 - VOGENAUER, Stefan: Rechtsgeschichte und Rechtsvergleichung um 1900. Die Geschichte einer anderen »Emanzipation durch Auseinanderdenken«. *Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht* 2012/4., [=Reinhard Zimmermann zum 60. Geburtstag], 1122–1154. <https://doi.org/10.1628/003372512802734922>
 - XENOPHÓN: *Emlékeim Szókratészről.* (Ford.: Németh György), Európa, Budapest, 1986
-
-